

УДК: 94(477)«17».001.32

МАКУШИНА Г.І.,

Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського

Макушина Ганна Ігорівна (1981 р. н.). У 2003 р. закінчила Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського. Викладач кафедри філософських наук Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. На викладацькій роботі з 2004 року. Основний напрям наукових досліджень – *політична та правова культура населення Гетьманщини XVIII ст.*

ПОЛІТИЧНА ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ. (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ)

Стаття присвячена аналізу джерел, які ввійшли в науковий обіг в останні десятиріччя і висвітлюють рівень політичної та правової культури населення Гетьманщини XVIII ст.

Статья посвящена анализу источников, вошедших в научный оборот в последние десятилетия и освещающих уровень политической и правовой культуры населения Гетьманщины XVIII в.

The article is devoting to analysis of sources, that had been come into scientific circulation at last decades and illustrating the population's level of political and legal culture of Hetman-State in XVIII century.

Науковий інтерес до політичної історії та політичної культури українського суспільства спричинив суттєве розширення джерельної бази державного управління в Гетьманщині та політико-правової культури її населення [1].

Метою статті є огляд джерел, що увійшли в науковий обіг в останні десятиріччя та містять в собі інформацію про стан політичної і правової культури населення Гетьманщини у XVIII ст.

Перша спроба джерелознавчого аналізу історії Гетьманщини XVIII ст. зроблена М.А. Литвиненко [2]. У монографії «Джерела історії України XVIII ст.» проаналізовані акти державного управління (документи центральних і місцевих установ), законодавчі акти Російської імперії, які стосувалися Гетьманщини («Полное собрание законов Российской империи»), статистичні джерела (генерального опису про маєтності (1729-1730 рр.), Рум'янцевського опису 1765-1769 рр.), пам'ятки українського права («Права, за якими судиться малоросійський народ», матеріали Законодавчої комісії 1767-1768 рр.), мемуарна та історична література, які представляють

особливий інтерес для дослідника політичної та правової культури населення Гетьманщини XVIII ст.

Окрім того, у згаданій роботі автор вдається до аналізу дореволюційних праць дослідників соціально-політичної історії XVIII ст., які написані на солідній джерельній базі (О. Лазаревського [3], В. Мякотина [4], М. Василенка). Збірка останнього «Матеріали до історії українського права» [5] містить тексти важливих для політичної та правової історії XVIII ст. документів.

У навчальному посібнику «Українська державність: історія та сучасність» [6] у розділі «Ідея української державності в суспільно-політичному житті України наприкінці XVIII – на початку XX ст.» А.П. Коцур вдається до аналізу суспільно-політичної літератури XVIII ст. і доходить висновку про високий рівень національної самосвідомості українців та козацької старшини, яка виконувала роль політичної еліти Гетьманщини.

Значний вклад у розширення джерельної бази політичної та правової історії Гетьманщини здійснила Г.К. Швидько [7], яка зосередилася на вивченні

джерел, що висвітлюють історію міст Гетьманщини. У дисертаційному дослідженні історії міст Гетьманщини та серії статей [8] вона аналізує джерела, що стосувалися міст, починаючи від фонду 124 (Малоросійські справи) ЦДАДА до малодосліджених фамільних архівів. Дослідниця укладає реєстр магістратських книг, які зберігаються в архівах, виявляючи відсутність частини їх. Автор визнає актуальність дослідження фамільних архівів старшини, яким не приділялася достатня увага науковцями. Слушними є її висновки щодо необхідності розширення джерельної бази історії міст Гетьманщини XVIII ст., історії міського самоврядування правових засад його існування.

Вагомим внеском до вітчизняного джерелознавства в контексті дослідження української правової культури XVIII ст. здійснив колектив науковців Інституту держави і права НАН України ім. В.М. Корецького під керівництвом К. Вислобокова. Ними була опублікована відома збірка законів, укладена у 1728-1743 рр., яка увійшла в історію під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» [9]. Нове видання, в порівнянні з попереднім («Права, по которым судится малоросійський народ». – К., 1879), містить нові документи, які віднайдені науковцями в архівах Росії і України, що їх вважали загубленими під час пожежі в Глухові в середині XVIII ст. Так, у вступній статті до збірки законів К. Вислобоков, який є упорядником згаданої праці [10], зробив як ґрунтовний аналіз правових джерел пам'ятки, так і обставин його укладання. Зокрема, він укладає реєстр всіх списків кодексу, які були знайдені в архівах або опубліковані. Також дослідник піддав сумніву тезу про використання в кодексі звичаєвого права як основного джерела, справедливо наголошуючи на тому, що це два різні поняття – звичаєве право і право звичаю [11]. Стосовно німецького права К. Вислобоков вважає, що воно використовувалося із змінами, які відбувалися за 500 років його функціонування, що знайшло відображення в збірниках П. Щербича, П. Кушевича, Б. Гроїцького, Я. Цезаріна, М. Яскера, Б. Карцова [12].

Уточнюється ним і персональний склад Комісії, яка працювала над кодифікацією українського права у 1728-1743 рр. Так, він доповнює відомий список, укладений істориком права А. Яковлівом, з 49 до 70 осіб. На його думку, правова культура членів Кодифікаційної комісії 1728-1743 рр. вивчена слабо. Однією з причин кодифікації автор вважає відсутність ідеологічної та особливо правової опори в козацької еліти в справі політичної легітимізації автономії Гетьманщини в складі Російської імперії. Ця збірка дозволила науковцям обґрунтувати відмінність політичної і правової культури української еліти XVIII ст. від російської. Нове видання та велика дослідницька робота, пов'язана з реконструкцією історії укладання кодексу, аналізом джерел правотворення комісії правників 1728-1743 рр., проведена колективом

Інституту історії права, спричинило зростання дослідницького інтересу до згаданої пам'ятки українського права XVIII ст.

Так, дослідженнями кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» займалися в 1990-2005 рр. В.С. Кульчицький, М. Саласька, А. Макаренко, О. Травкіна [13], І.Й. Бойко [14].

До аналізу кодексу 1728-1743 рр. та інших нормативно-правових актів Гетьманщини XVIII ст. вдається в монографіях «Українська козацька держава: кордони, населення, право» та «Право в українській козацькій державі» О.І. Гуржій. Історик характеризує правовий статус кожного із класів-станів Гетьманщини [15]. Зокрема, він зауважує, що в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» вперше юридично визнано привілейований статус козацької старшини, шляхти та духовенства. Дослідник аналізує «Права, за якими судиться малоросійський народ» як джерело вивчення суспільного та політичного устрою Гетьманщини середини XVIII ст. Історик приходить до висновку, що старшина закріпила в цій збірці законів ті привілеї, до яких весь час прагнула: по-перше, підтвердження автономії Гетьманщини; по-друге, обмеження влади гетьмана; по-третє, розширення прав генеральної старшини. Таким чином, українська еліта воліла бачити свою державу шляхетською республікою, максимально зосередивши владу у власних руках.

Згадані роботи представляють науковий інтерес у контексті вивчення правової культури різних станів українського суспільства, оскільки автор характеризує нормативно-правові документи, якими користувалося населення у XVIII ст. (царські укази та жалувані грамоти, збірки магдебурзького права, Другий (Волинський) статут Великого князівства Литовського, «Права, за якими судиться малоросійський народ» та ін.). Зокрема, він порівнює кодекс 1743 року із «Процесом кратним приказным», знаходячи їх схожість, аналізує «Права...» під кутом судових відносин в Гетьманщині.

Збірка документів ділової документації Гетьманщини, упорядником якої є В.Й. Горобець [16], стала важливим джерелом для вивчення діяльності органів влади в Гетьманщині у XVIII ст. і першою спробою класифікувати діловодство та законодавство центральних та місцевих органів влади. Характеризується урядово-адміністративна документація (директивно-розпорядчі акти, виконавча, засідчувальна, статутна, обліково-статистична, інформаційно-публікаторська), канцелярська (персонально-ділова, довідково-інвентарна, реєстраційна). Значна частина збірки присвячена здійсненню судового процесу (процесуально-юридична документація: слідча, оповіщувальна, процесуально-вирокова, апеляційна, нотаріальна), що дозволяє детальніше розглянути політико-правову діяльність судових органів влади.

Цінним джерелом для дослідження політичної та правової культури адміністративної еліти

Гетьманщини XVIII ст. є діаріуші, тобто щоденники, які велися окремими службовцями Генеральної військової канцелярії. Опубліковані діаріуші М. Ханенка, П. Борзаківського, П. Ладинського [17] допомагають з'ясувати політико-правові погляди та ідеали представників бюрократії Гетьманщини. Окрім того, вони відіграють важливу роль у дослідженні діяльності Генеральної військової канцелярії, зокрема як процедури прийняття політичних рішень і механізму їх погодження з Першою та Другою Малоросійською колегією, Генеральним військовим судом, так і їх реалізації на рівні місцевої адміністрації (полкові й сотенні органи влади).

На думку В.Й. Горобця, найбільш цінним для дослідників політичної історії Гетьманщини є діаріуш М. Ханенка, оскільки останній ретельно відтворює хроніку політичних подій в часи його служби і подає тексти політичних проєктів гетьмана І. Скоропадського. Водночас заслуговують на увагу науковців висновки автора про недостатню дослідженість діаріушів писарів Генеральної військової канцелярії після 1724 р.

Значно поповнилася документальна база історії гетьманування І. Мазепи. Особливої уваги заслуговують опубліковані збірки документів, як-то: «З епістолярної спадщини Івана Мазепи» та «Доба гетьмана Івана Мазепи в документах» [18]. Перша містить листування І. Мазепи з Петром I та іншими представниками російської влади. Більша частина листів гетьмана являє собою звіти перед царем, що висвітлюють відносини політичного трикутника: Російська імперія – Гетьманщина – Запорізька Січ. Листи до Петра I розкривають шлях вирішення І. Мазепою проблеми розквартирування російських військ, перебування й утримання яких коштом української сторони негативно впливала на економіку Гетьманщини і спричиняло різні форми соціальних протестів з боку селян та міщан. Друга збірка містить документи, що стосуються політичної орієнтації І. Мазепи та старшини і дають можливість з'ясувати їх політичну та правову культуру, включно з прозахідним її вектором, репрезентованим І. Мазепою та П. Орликом, і османським вектором (В. Кочубей, І. Іскра) [19]. Важливими є опубліковані твори, як-то «Слово перед прокляттям Мазепи, яке промовив митрополит Стефан Яворський», новий діаріуш [20], авторство якого приписується Івану Биховцю і датується 1704 р., вихідна документація Генерального військового суду [21]. Також збірка містить низку листів польських та французьких посланців, які висвітлюють події Північної війни очима шведів [22].

У нагоді дослідникам політичної та правової історії України XVIII ст. стануть наступні видання: «Політична історія Гетьманщини в документах і матеріалах» (1997 р.), упорядником якої є Л.Г. Мельник та масштабний проєкт з історії української суспільно-політичної думки

(2001 р.) [23]. У посібнику Л.Г. Мельника представлені документи, які показують, як Російська імперія крізь призму інкорпораційного процесу контролювала політичне життя Гетьманщини [24] при посередництві проросійських органів влади (Першої Малоросійської колегії [25], Правління гетьманського уряду [26], Другої Малоросійської колегії [27]). Збірка містить секретні документи, або так звані «таємні пункти» угод гетьманів з російським царями [28], так і звіти гетьманів [29], їх присяги [30], звіти російських резидентів [31], а також укази Сенату [32], імператорів [33], накази [34] президента Другої Малоросійської колегії під керівництвом П.О. Румянцева, аналіз яких дає можливість порівняти політичну та правову культуру російської бюрократії із провідними представниками еліти Гетьманщини.

Збірка «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (2001 р.) є універсальним на сьогодні зводом суспільно-політичних творів XVIII ст., які відображають політико-правову культуру світської та духовної еліти Гетьманщини. Представлені тут окремі законодавчі акти, що діяли на території Української козацької держави: царські укази [35] та універсали гетьманів [36], судові документи [37], які допомагають досліднику з'ясувати механізм реалізації державними і судовими органами владних повноважень.

Зацікавляють дослідника і документи, які стосуються правового статусу українського духовенства [38] та його суспільно-політичної ролі [39]. Не залишаться без уваги і документи суспільно-політичної творчості української еліти (проєкти П. Орлика [40], накази депутатам до Законодавчої Комісії 1767-1768 рр. від полкової старшини та козацтва) [41].

Чекають на свого дослідника мало вивчені в політико-правовому аспекті рукописні збірки, єдиним знавцем яких поки що залишається О.М. Апанович [42].

До наукового обігу долучені політичні і правові документи української діаспори XVIII ст., які були укладені гетьманом в екзилі П. Орликом та його оточенням. Розпочалося все з виходу збірки «Вивід прав України», де була вміщена однойменна його праця. Затим до історії політичної та правотворчої діяльності згаданого гетьмана долучилися вітчизняні дослідники Л.Г. Мельник та О.В. Кресін. Так, Л.Г. Мельник у статті «Україно-російські взаємовідносини» [43] наводить стислий зміст українсько-турецького договору від 9 грудня 1711 р. та вдається до аналізу його реалізації і доходить до висновку, що Російська імперія погодилась на перехід Правобережної України під «... протекторат Порти» [44]. О.В. Кресін свої дослідження зосередив на «Пактах і конституціях П. Орлика», розкривши причини їх створення, короткий зміст, аналіз норм права, якими керувався П. Орлик, спробу їх реалізації. Він вважає, що «Пакти...» узагальнили

як політико-правовий, так і управлінський досвід І. Мазепи, а також здобутки політичної і правової думки еліти Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст. [45].

Певний внесок у розробку теми політичної культури зробили ті дослідники історії України, які займаються генеалогією. Тема політичної еліти Гетьманщини зацікавила і Ю. Гаєцького, який звернувся до неї у своїх генеалогічних розвідках «Походження старшинських родів» (1995 р.) та «Козацька адміністрація Гетьманщини» (1998 р.) [46]. Тут у вигляді таблиць поданий перелік генеральної, полкової та сотенної старшини вперіод існування Гетьманщини, що допомагає досліднику систематизувати новий джерельний матеріал, спираючись на приналежність особи до конкретної адміністративної одиниці. Окремо слід відзначити багатотомну працю Володимира Кривошеї «Генеалогія українського козацтва» [47], який зібрав та систематизував дані щодо полкової та сотенної старшини десяти полків Гетьманщини, додавши, де можливо, біографічні дані, що дає змогу вивчати біографії маловідомих політичних діячів даної епохи. Наступним кроком у генеалогії української еліти стала збірка документів «Генеалогія української шляхти» [48], видана Чернігівським історичним музеєм ім. В.В. Тарновського, у якій подаються вже документальні дані сотенного рівня (Чернігівський полк, Погарська сотня), що дозволяє історика політичної і правової культури зосередитись на персоналіях місцевої адміністрації.

Автор даної статті зробила огляд авторефератів дисертацій, присвячених соціальній і політичній історії Гетьманщини XVIII ст. Як правило, їх автори активно використовують у своїх дослідженнях зводи законів і законодавчих актів, як-то: «Полное собрание законов Российской империи», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов», «Акты, собранные и изданные Археографической экспедицией Императорской Академии наук», документи, опубліковані в дореволюційних часописах: «Киевская старина», «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», «Чтения в обществе истории и древностей Российских», «Сборник Русского исторического общества». Менше використовуються збірки документів: «Політична історія Гетьманщини в документах і матеріалах», «Діярій гетьмана П. Орлика», «Orlikiana», «Матеріали до історії козащини 1709-1722 рр.», «Ділова документація Гетьманщини», «Малороссийский родословник».

Найбільшою популярністю в середовищі сучасних дослідників XVIII ст. користуються архівні фонди Центрального державного історичного архіву в м. Києві та Інституту рукопису при Центральній

науковій бібліотеці ім. В.І. Вернадського. Серед фондів ЦДА у м. Києві активно використовуються фонди Генеральної Військової канцелярії (ф. 51), Другої Малоросійської колегії (ф. 54), Генерального військового суду (ф. 56), Рум'янцевського Генерального опису Малоросії (ф. 57), Київської губернської канцелярії (ф. 59), Київської духовної консисторії (ф. 127), а також окремі колекції: ф. I (колекція Лазаревського), ф. II (колекція В. Модзалевського), ф. VIII (архів Київського національного університету), ф. I (колекція Лазаревського), ф. 2 (Історичні матеріали), ф. 8 (колекція Київського університету) Відділу рукописів при ЦНБ ім. В.І. Вернадського, фонди Київської духовної консисторії (ф. 232) і Київської духовної академії (ф. 160). Дисертанти виявили та увели до наукового обігу цілий ряд архівних документів, які стануть у нагоді дослідникам політичної та правової культури населення Гетьманщини.

О.І. Гуржій ввів до наукового обігу документи, пов'язані з діяльністю І. Скоропадського (розпорядження й визначення полкових та сотенних канцелярій щодо внутрішнього управління Гетьманщиною). Вони допомагають глибше дослідити політичну та правову культуру гетьмана. Історик використав ф. 1673 та ф. 2196 – чернігівського та козелецького магістратів.

Найцікавішим є нові джерела, введені у науковий обіг О.К. Струкевичем [50], який перший дослідив політичну культуру української еліти XVII-XVIII ст. Зокрема, ним уперше були використані документи про заміщення старшинських сотенних та полкових урядів, про надання протекції бунчуковим та військовим товаришам. Окрім того, автор опублікував та здійснив джерелознавчий аналіз відомої пам'ятки «Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии» (1763) [51].

Активно досліджується діяльність Києво-Могилянської академії. Так, С.Р. Кагамлик [52] залучила до наукового обігу нові джерела фонду КДАп (латиномовні і кириличні тексти учбових курсів, що читалися викладачами в Києво-Могилянській академії); Л.М. Алексієвець [53] – документи із ф. 305 (Колекція рукописів Київської духовної семінарії), ф. 312 (колекція рукописів Київсько-Софійського собору). Виявлені підручники й посібники, а також навчальні програми Києво-Могилянської академії дозволяють внести корективи щодо ролі Києво-Могилянської академії у формування моделі політичної та правової культури політичної еліти Гетьманщини.

І.І. Кривошея [54], досліджуючи історію та персоналії козацької старшини Переяславського полку, віднайшла цікаві документи у ф. 990 ЦДА (Переяславсько – Бориспільської духовної консисторія), здійснила джерелознавчий аналіз родинних фондів переяславської старшини (Тоцьких (ф. 1408), Деркачів (ф.1890), Лукашевичів

(ф. 2035), Максимовичів (ф. 2038), дослідила формулярні списки старшини згаданого полку, де міститься інформація про їх кар'єру та сімейний стан. Ці документи були досліджені в контексті вивчення старшини Переяславського полку.

У контексті соціально-економічної історії міщан І.М. Кисіль використав ф. 269 ЦДІАК, а саме: «справи щодо відновлення магістратів у м. Полтава та Новгород-Сіверському, судові суперечки магістратів з полковою владою» [55].

Продовжуються дослідження такої актуальної теми, як церковна історія Гетьманщини, у ході якої В.С. Перерва [56] долучив до наукового аналізу (фонд 3 – епістолярна спадщина) ЦНБ ВР. Серед нововведених документів Ю.В. Волошина [57] слід назвати ревізські реєстри, які історик знайшов у ф. 206 та ф. 1907 ЦДІАК, описи старообрядчих слобід.

О.С. Гейда [58] в контексті вивчення духовенства Чернігівського полку, використала фонди (ф. 679 – Чернігівська, ф. 712 – Новгород-сіверська духовні консисторії). До наукового обігу істориком впроваджено рукописи з історії

церкви на Чернігівщині, які знаходяться у фондах Д. Старосольського, М. Лілеєва, Д. Бочкова. Джерельна база даної дисертації збагачує дослідження політичної та правової культури як полкової старшини Гетьманщини, так і духовенства.

Таким чином, у сучасному джерелознавстві не існує універсальної комплексної праці, присвяченої аналізу джерел, що висвітлюють стан політичної та правової культури населення Гетьманщини у XVIII ст. Також немає збірки документів, у якій джерела структуровані згідно з таким аспектом. У вже опублікованих збірках документів переважають документи, що містять інформацію, присвячену інкорпораційному процесу Гетьманщини до складу Російської імперії. Актуальною проблемою є дослідження не тільки системи правотворення Гетьманщини, а й системи політично-правової діяльності органів влади. Сучасному досліднику слід зайнятися пошуком у фамільних фондах архівосховищ, музейних та приватних колекціях нових документів, які б розширили джерельну базу політичної і правової культури населення

ЛІТЕРАТУРА

1. Макушина Г.І. Політична та правова культура населення Гетьманщини XVIIIст. у сучасній історіографії // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 88. Вип. 75. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 116-123.
2. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – 204 с.
3. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1698-1783 г.). Историко-юридический очерк по архивным источникам. – К., 1908. – Т. 1. – 152 с.
4. Мякотин В. Очерки по социальной истории Малороссии. – К., 1913. – Т. 1. – 263 с.
5. Василенко М. Матеріали до історії українського права. – К., 1929. – Т. 1-2. – 336 с.
6. Коцур А.П. Українська державність: історія та сучасність. – Чернівці: Золоті литаври. – 2000. – 350 с.
7. Швидько Г.К. Джерела з історії Гетьманщини // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип. 1. – С. 274-277; її ж. Джерела до історії Гетьманщини в Архіві зовнішньої політики Росії // III міжнародний конгрес українців. – Х.: ОКО, 1996. – Ч. 1. – С. 89-92.
8. Швидько Г.К. Источники по социально-экономической истории городов Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII в. Автореф. дис... докт. ист. наук. – К., 1987. – 32 с.; її ж. К вопросу о ремесленном цехе в средневековом городе (по германским и украинским источникам) // Вопросы германской истории и историографии: Сб. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1973. – Вип. 1. – С. 3-16; її ж. Вопросы истории феодальных городов Украины в журнале «Киевская старина» // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сб. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1973. – Вип. 4. – С. 135-146.; її ж. Материалы по истории городов Левобережной Украины второй половины XVII-XVIII в Рукописном отделе ЦНБ АН УССР // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Межвуз. сб. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – С. 73-81.
9. Права, за якими судиться малоросійський народ / Ред. Вислобоков К. – К., 1998. – 547 с.
10. Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ. – К., 1998. – С. IX-XLVIII
11. Там само. – С. XVI
12. Там само. – С. XXI
13. Кульчицький В.С. Кодекс українського права 1743 р. // Право України. – 1994. – № 9. – С. 80-83; Макаренко А. Причини створення кодексу 1743 р. // Право України. – 1997. – № 12. – С. 106-107; Травкіна О. Викладачі Чернігівського колегіуму – члени кодифікаційної комісії // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 143-151.

14. Бойко І.Й. Правове становище населення Гетьманщини за кодексом 1743 р. – Львів: Світ., 1997. – 29 с.; Його ж. Зобов’язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. – Львів. – Світ, 1998. – 49 с.; Його ж. Договірне право Гетьманщини за «Правами» 1743 р. // Право України. – 1998. – № 5. – С. 98-100.
15. Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII-XVIII ст.). – К.: В. и., 1994. – 48 с.
16. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упоряд. В.Й. Горобець. – К.: Наукова думка, 1992. – 385 с. – С. 26
17. Борзаківський П., Ладинський П. Журнал (Записка справ у Військовій Генеральній канцелярії 3 липня 1722 р.) // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 17-48, Ханенко Н. Дневник // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 10-35.
18. З епістолярної спадщини Івана Мазепи / Упорядник та автор В.В. Станіславський. – К., 1996. – 194 с.; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / С. Павленко. – К., Вид. дім. Києво-Могилянська академія, 2007. – 1144 с.
19. Донос В. Кочубея через Петра Яценка // Доба гетьмана І. Мазепи в документах. – С. 373-374; Донос В. Кочубея та І. Іскри через охтирського полковника Федора Осипова на гетьмана І.Мазепу // Там само. – С. 374-377; Записка В. Кочубея на П. Орлика // Там само. – С. 377-379; Донос В. Кочубея на гетьмана І. Мазепу по статтях // Доба гетьмана І. Мазепи в документах. – С. 380-390.
20. Діаріуш І.Биховця // Там само. – С. 584-592.
21. Декрет Генерального Суду у справі про млин Білоруський під Черніговом // Доба гетьмана І. Мазепи в документах. – С. 441.
22. Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда у Данциг до свого брата // Там само. – С. 669-670; Уривок листа невідомого польського шляхтича до невідомого // Там само. – С. 669.
23. Тисяча років української суспільно-політичної думки. / Редкол. С. Коба. – К., Дніпро, 2001. – Т. 3, кн. 2. – 486 с.; Т. 4, кн. 1. – 450 с.; кн. 2. – 475 с.; кн. 3. – 427 с.; Мельник Л.Г. Політична історія Гетьманщини у документах і матеріалах. Навч. посіб. – К.: Інститут змісту і методів навчання, Київський університет ім. Т.Г. Шевченко. – 1997. – 139 с.
24. Царський указ про участь українців на будівництві Ладозького каналу // Мельник Л.Г. Політична історія Гетьманщини в документах і матеріалах. – С. 41; Указ про заборону чинити утиски українським старшинам і образи козакам і посполитим (10 липня 1728 р.) // Там само – С. 64-65.
25. Іменний указ царя Петра I гетьману І. Скоропадському про причини заснування в Глухові Малоросійської колегії // Там само. – С. 42-44; Маніфест до українського народу з приводу заснування Малоросійської колегії (16 травня 1722 р.) // Там само. – С. 48.
26. Грамота цариці Анни Іоанівни до українського народу про створення тимчасового Правління Україною (31.01.1734 р.) // Там само. – С. 76-77.
27. Указ Катерини II про ліквідацію гетьманату і створення Другої Малоросійської колегії (10.11.1764 р.) // Там само. – С. 108-109.
28. Інструкція президенту Малоросійської колегії бригадиру С.Вельямінову (16 травня 1722 р.) // Там само. – С. 49-53; Секретні пункти резидентові при гетьмані Д. Апостоли таємному раднику Ф. Наумову // Там само. – С. 60-62.
29. Доповідь гетьмана Кирила Розумовського цариці Єлизаветі Петрівні про становище в Україні // Там само. – С. 89-90
30. Присяга на вірність цареві гетьмана Д. Апостола. (1 жовтня 1727 р.) // Там само. – С. 63-64.
31. Пункти, надані президентом Малоросійської колегії С.Вельяміновим цареві Петрові I (31 березня 1723 р.) // Там само. – С. 54-58; Теплов Г. Записка о «Малой России», подана цариці Катерині II (1762-1763 рр.) // Там само. – С. 92-108.
32. Указ Сенату про підпорядкування йому Гетьманщини та про створення при Сенаті Експедиції з малоросійських справ // Там само. – С. 90-91; Указ Сенату про підпорядкування Правління Сенату та про створення особливої Канцелярії малоросійських справ (1 лютого 1734 р.) // Там само. – С. 79-80.
33. Указ Катерини II про ліквідацію гетьманату і створення Другої Малоросійської колегії // Там само. – С. 108-109.
34. Наказ президента малоросійської колегії П.Румянцева про проведення «Генеральної Описи Малороссии» (9 вересня 1765 р.) // Там само. – С. 125.
35. Царський владний указ на прохальні статті І.Скоропадського. // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 194-197
36. Універсал І.Скоропадського від 16 травня 1721 р. // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Кн. 1. – С. 291.
37. Скарга полочан на Стародубського полковника Л. Журавку до гетьмана // Там само. – С. 254-259.
38. Церковні укази // Там само. – Кн. 1. – С. 89-90; Укази Переяславської консисторії // Там само. – Кн. 2. – С. 113-115.
39. Проповіді Ст. Яворського // Там само. – Кн. 3. – С. 120-141.

40. Угода й Конституція П.Орлика // Там само. – Кн. 1. – С. 201-212; його ж; Причини виходу України з -під московського протекторату // Там само. – С. 239-241.
41. Накази й прохання українського шляхетства для складання Уложення Катерини II. Прохання малоросійських депутатів під час складання Уложення, Подання до Комісії зі створення проекту Нового Уложення // Там само. – Кн. 2. – С. 123-152.
42. Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII ст. и украинские исторические сборники / АН УССР. Центральная научная библиотека. – К.: Наукова думка, 1983. – 122 с.
43. Мельник Л.Г. Україно-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П.Орлика. // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 24-34.
44. Там само. – С. 29.
45. Кресін О.В. Пакти й конституції // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 192-203.
46. Гасцький Ю. Походження старшинських родів в Гетьманщині // Українська культура. – 1995. – № 4. – С. 32-34; його ж; Козацька адміністрація Гетьманщини. В 2-х томах. – Кембридж, Массачусетс, 1998.
47. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: Стилос. – 2002. – 395 с.
48. Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772-1781 рр., «Описаніє» ніжинської шляхти 1784 р. / Упорядкування та вступна стаття І. Ситого. – К.: Темпора, 2008. – 232 с.
49. Гуржій О.І. Гетьманська влада в Українській козацькій державі у першій чверті XVIII ст. Автореф. доктора. іст. наук. – К., 1999.
50. Струкевич О.К. Політична культура старшини Української козацької держави: провідні інтегральні орієнтації. Автореф. доктора іст. наук. – К., 2005.
51. Прощение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии (1763 р.) / публ. Струкевича О.К. // Український історичний журнал. – 1993. № 7-8. – С. 88-101, № 9. – С. 87-95.
52. Кагамлик С.Р. Культурно-просвітницька діяльність Києво-Печерської лаври в другій половині XVII -XVIII ст. Автореф. канд. іст. наук. – К., 2000.
53. Алексієвець Л.М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних слов'янських країн. Автореф. канд. істор. наук. – Чернівці, 2000.
54. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку. Автореф. канд. іст. наук. – К., 1998.
55. Кисіль І.М. Соціально-економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII – друга половина XVIII ст.). Автореф. канд. іст. наук. – К., 2006.
56. Перерва В.С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII-XIX ст. Автореф. канд. іст. наук. – К., 2002.
57. Волошин Ю.В. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз. – К., 2006.
58. Гейда О.С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст. Автореф. канд. іст. наук. – К., 2005.

Рецензент – к.і.н., доц. Н.В. Шевченко.

Надійшла до редколегії 20.11.2008 р.